

“מדד הביטחון הלאומי”: משמעויות ומבט לעתיד

חיבור זה מציג את “מדד הביטחון הלאומי”, שנבנה במטרה לשקף את דעת הקהל בישראל לגבי מגוון סוגיות של ביטחון לאומי לאורך זמן. “מדד הביטחון הלאומי” נועד לתאר ולנתח את ההשקפות, הגישות והמגמות בעמדות החברה בישראל. כל זאת בהתבסס על מחקר מתמשך ומקיף שכלל מעקב שיטתי אחר דעת קהל הישראלית. מטרת פרק מסכם זה היא לבחון את המשמעויות שעלו מניתוח דפוסי עמדות החיבור שתוארו לכל אורכו של החיבור. מרבית המסקנות הוצגו בכל אחד מהפרקים בנפרד, לפיכך פרק זה מתמקד בתובנות לגבי הגורמים המרכזיים שעשויים לסייע בהבנת אופייה של החברה הישראלית בנושא ביטחון לאומי, ובעיקר לספק תמונת עולם רחבה כפי שהיא עולה ומשתקפת מהניתוח שהוצע עד כה. החלק הראשון של הפרק יבחן אם יש הבדל בין תחושות ועמדות החיבור בעיתות שגרה לעומת עיתות משבר, ובתוך כך ידון בהשפעתם של משברים ביטחוניים על תפיסת האיום ועל סוגיות ליבה, כמו גם בהשפעתה של רגיעה ביטחונית על עמדות החיבור. החלק השני יציע הסברים לפער שקיים בציבור בין תחושות של איום וחשש תמידי מפני טרור ועימותים צבאיים לבין תחושות של אופטימיות ביחס למצב המדינה וביטחון רב ביכולתה של המדינה להתמודד עם האתגרים הניצבים לפתחה. החלק השלישי יבחן באילו סוגיות שררה הסכמה בין החלקים השונים בציבור ובאילו מהן שררה מחלוקת ויציע הסברים לכך, ולבסוף יוצגו המשמעויות העולות מהמחקר לשיח הציבורי ולמדיניות מקבלי ההחלטות.

בין יציבות לשינוי, בין שגרה למשבר

מתוצאות המחקר הנוכחי וכפי שנקבע במחקרי המכון בעבר, עולה כי דעת הקהל בישראל בנושאי ביטחון לאומי התאפיינה ברמה גבוהה של יציבות, עקביות והיגיון פנימי לאורך זמן. היא אומנם מורכבת, לעיתים בעלת סתירות מסוימות, לעיתים מטילה ספק, ועם זאת הדמות העולה מהמחקר היא של חברה רציונלית, שקובעת את דעתה בצורה עניינית ומעוגנת במציאות.

אולם יציבות אין פירושה קיפאון. דעת הקהל בישראל אינה סטטית, היא נעה כל העת. אחד מהגורמים הדומיננטיים שמשפיעים על התנודתיות בדעת הקהל הוא מצב משברי. באופן טבעי, ניכר הבדל בתחושות ובעמדות הציבור בעת שגרה לעומת מצב של משבר. בכוחם של אירועים ביטחוניים משמעותיים לשנות את תחושות ועמדות הציבור, מכיוון שלאחריהם מתבקשות הגדרות והבנות חדשות של המצב. אירועים עשויים להשפיע על דעת הקהל באופן מיידי, בעיקר אם רווחת בהם תחושת האיום והפחד והרצון "לגמור עם זה כבר". אירועים אלה מעלים את המודעות לבעיה הנדונה ומדרבנים דרישות מיידיות לפתרונה. לעיתים דווקא בעת משבר גובר הסיכוי לשינוי, ואילו בעת שגרה, כאשר חוזר השקט היחסי, נעלמת הדחיפות ועימה הרצון לשינוי. פעמים רבות השפעתם של אירועים ביטחוניים מורגשת בטווח הארוך ומצטברת לאורך שנים. מדובר בתהליך הדרגתי ואיטי, שמאפשר רק בחלוף הזמן להצביע על מהלך השתנות העמדות וגם על הסיבות להשתנות זו. הדבר נכון במיוחד אם מדובר בסוגיות ליבה בסיסיות, שאז סביר להניח שהשינוי לא מתפתח רק בעקבות האירועים, אלא האירועים הם שמאצים תהליכים שהיו קיימים קודם לכן. בכוחם של אירועים לעיתים אף להביא לארגון מחדש של מערכת הערכים בחברה. לפיכך, התבוננות בהשפעת האירועים לאורך זמן, כפי שמאפשר מחקר זה, יכולה לסייע בהבנה כיצד מתעצבת דעת הקהל.

בחלקה הגדול של התקופה שבה התמקד מחקר זה (2015-2018) שרר שקט יחסי בכל זירות העימות של ישראל. למעשה, תקופה זו נחשבת לרגועה וליציבה ביותר מבחינה ביטחונית בתולדות המדינה. האירוע הביטחוני הבולט בתקופה זו היה "גל הטרור" (אוקטובר 2015 עד מחצית 2016), שעמד על סדר היום בישראל בעוצמות משתנות. מציאות ביטחונית זו אפשרה התבוננות בתחושות ובעמדות הציבור בעת משבר, לעומת עת שגרה ורגיעה ביטחונית מתמשכת. כפי שיורחב להלן, נראה כי ההשלכות של מציאות זו על דעת הקהל היו הן בטווח הקצר והן בטווח הארוך.

עת משבר: השפעתם של המשברים הביטחוניים על תפיסת האיומים ועל סוגיות ליבה

תפיסת האיומים של הציבור קשורה לאירועים ולהתפתחויות בשטח ורגישה להם. לפיכך, ההשפעה המיידית של משבר לטווח קצר היא בכך שהציבור סימן אותו בזמן התרחשותו כאיום החיצוני החמור ביותר על מדינת ישראל, מבין כלל האיומים. בתקופת המחקר הנוכחי, הסכסוך הישראלי-פלסטיני סומן כאיום החמור ביותר אך ורק בתקופת "גל הטרור", ואילו בחלוף האירועים סומנו סוגיות אחרות כאיום החמור ביותר. בתקופת "גל הטרור" גברה ההערכה הפסימית של הציבור ביחס לסיכויים להסכם עם הפלסטינים, שהייתה קיימת גם בעת שגרה. חל שינוי גם בעמדות הציבור

ביחס לעלייה להר הבית, לאור העובדה שהמהומות בהר הבית בספטמבר 2015 היו מאיץ לפרוץ "גל הטרור". בתקופה זו של מתיחות ביטחונית ירדה במידה משמעותית תמיכת הציבור בעלייה להר הבית בכלל, ובפרט של אנשי ציבור שעלייתם להר נתפסה כפרובוקציה, לעומת עיתות השגרה בשנים שלאחר מכן. גם מעמדותיו של הציבור באשר לחזית הצפונית ניתן ללמוד על ההשפעה הנקודתית והחולפת של תפיסת האיום בעיתות משבר לעומת שגרה. החזית הצפונית סומנה כאיום החמור ביותר רק ב-2017-2018 – תקופה שבה עלה המתח בחזית זו. באופן טבעי, תמיכתם של חלקים גדולים בציבור בפעולה אקטיבית וביוזמה צבאית גברה במצב זה, שבו הייתה קיימת תחושת סיכון הגלומה באיום המידי. אירועים אלה המחישו כי עמדותיו של הציבור הושפעו מתחושת המשבר הרגעי ונבעו משיקולי ביטחון.

השלכה נוספת של משברים ביטחוניים על עמדות הציבור בטווח הקצר נמצאה ביחס של האזרחים היהודים לאזרחים הערבים. הרגישות והחשדנות שהייתה קיימת מלכתחילה כלפי אזרחי ישראל הערבים התחזקה בעת משבר. בתקופות אלה עלה כוחם של הגורמים הלאומיים המבליטים את המפריד והשונה. עדות לתופעה זו נמצאה בעבר במהלך האינתיפאדה השנייה, במלחמת לבנון השנייה ובמבצע 'עופרת יצוקה', וכך קרה גם ב"גל הטרור". בשיאו היה חלק גדול מהציבור מעוניין בהחרפת אמצעי הענישה על התנהגות שאינה הולמת ומכבדת את היותם של הערבים אזרחי ישראל, וחלק אף ראו בהם אויבים פוטנציאליים. בתקופה זו רק מיעוט ראה בהם אזרחים שווי זכויות. לאחר ירידת המתח בזירה הפלסטינית חלה ירידה ניכרת ביחס שלילי זה לאזרחי ישראל הערבים, והיחס החיובי כלפיהם התחזק. נראה אם כן כי היחס השלילי כלפי המיעוט הערבי גבר באופן מיידי וזמני, וכפועל יוצא מהאירועים בשטח. משברים ביטחוניים השפיעו גם על עמדות הציבור בסוגיות ליבה. הרצון בהיפרדות מהפלסטינים מכל סוג שהוא גובר בעת משבר. בפרספקטיבה של זמן, כדאי להתבונן באינתיפאדה הראשונה (1987-1993) כנקודת ציון בהסבר לעמדות הציבור כפי שתוארו בפרקים השונים. לפני פרוץ האינתיפאדה, הפלסטינים מיהודה, שומרון ועזה עבדו בישראל, ונוכחותם במרחב הציבורי הישראלי נתפסה כמציאות טבעית. בתקופה זו התמיכה הציבורית הייתה בשליטה ישראלית על השטחים ובפתרונות כמו סיפוח. כשפרצה האינתיפאדה הראשונה פלסטינים הורחקו ממקומות העבודה כי הם החלו להתפס כאיום ביטחוני, והמגעיים הבין-אישיים שהיו קיימים קודם לכן הלכו והתמססו. האינתיפאדה הייתה זו שחיזקה הלך רוח בציבור שהשליטה בשטחים רחבה מדי. היא המחשה את הסכנות ואת הבעיות הכרוכות בשליטה הישראלית בשטחים. לא רק שהיא לא הבטיחה סדר בשטחים עצמם, אלא אף לא מנעה ביצוע מעשי טרור בתחומי הקו הירוק. המציאות הביטחונית שהשתנתה תרמה לתפיסה של הפרדה לאומית וטריטוריאלית בין ישראל לפלסטינים. מדובר היה בגורם מאיץ

לרעיון שהלך ותפס תאוצה, ובהמשך תרם להשתרשות הרעיון של "שתי מדינות לשני עמים". הוא החל להשתרש כי היה בו היגיון של הפרדה: הם שם – אנחנו כאן. הלכה והתבססה התפיסה שאמרה שככל שהגדר תהיה יותר גבוהה (אז הגדר הייתה קוגניטיבית בלבד, לא הייתה גדר פיזית) כך ייטב. גם מקבלי ההחלטות התחילו להתבטא בכיוון זה. בהתאם חלו אט-אט שינויים בדעת הקהל, והתמיכה בהקמת מדינה פלסטינית ובפשרות טריטוריאליזם הלכה וגברה. אם לפני האינתיפאדה תמכו ברעיון המדינה הפלסטינית פחות מחמישים מקרב הציבור, הרי לאחר חלה עלייה הדרגתית משנה לשנה. עלייה נוספת בתמיכה הורגשה לאחר גל פיגועי ההתאבדות בשנות התשעים של המאה ה-20 ובאינתיפאדה השנייה. אירועים אלה המחישו את הסכנות ואת המחירים הכרוכים בשליטה הישראלית בשטחים. דווקא משום שמדובר בתהליך הדרגתי ועקבי לאורך זמן, יש בו כדי להצביע על שינוי עמוק בתפיסות הציבור.

גם בתקופת "גל הטרור" (2015-2016) ואחריו (2017-2018), התמיכה בהסכם מדיני בדגש על הרעיון "שתי המדינות לשני עמים" על כל נגזרותיו נשארה גבוהה ויציבה, ועובדה זו לכאורה מפתיעה. הרי היה צפוי שתהיה ירידה בולטת יותר בתמיכה, בהיות המדינה מובלת על ידי ממשלת ימין מובהקת, בקיפאון המדיני באותה תקופה ובשכנוע ההולך וגובר כי אין פרטנר להסכם מדיני מהצד הפלסטיני. ההסבר לכך הוא הרצון במהלכים של היפרדות לנוכח אירועי המשבר ב"גל הטרור".

יש להזכיר בהקשר זה את השינוי שחל בעמדות הציבור בתקופה זו ביחס לגל הפיגועים בירושלים, שצעירים פלסטינים תושבי מזרח ירושלים נטלו בהם חלק. האירועים הפריכו הנחת יסוד שלאורה פעלו במשך שנים רבות ממשלות ישראל, אשר לפיה ניתן לשמר את הסטטוס קוו בעיר המאוחדת. מחסומי הבטון שהוצבו במזרח ירושלים כדי להגביר את תחושת הביטחון, גם אם לתקופה קצרה, יצרו חלוקה בפועל בין שכונות יהודיות לערביות. החציצה שיקפה שינוי תודעתי, לראשונה החלוקה נראתה אפשרית, במיוחד משום שבוצעה על ידי ממשלת ימין מובהקת. בתקופה זו חלק קטן בלבד מהציבור המשיך לתמוך בהשגת המצב הקיים. רוב הציבור סבר כי יהיה קשה לשמר לנצח את המציאות הנוכחית, הבעייתית עד מאוד, ולכן נעשה פתוח, יותר מאשר בעבר, לרעיונות חדשים וחדשים חלקית. מגמת הפתיחות הגוברת בנוגע להסדרה מחודשת בירושלים עלתה בקנה אחד עם רעיון ההפרדה שבבסיס הפתרון של "שתי מדינות". הציבור היה מעוניין בהיפרדות, במיוחד כדי להקטין את החיכוך, ובכך לשמור על הביטחון. בתקופת "גל הטרור" חלה עלייה בשיעור הנכונות להחזרת השכונות הערביות במזרח ירושלים במסגרת הסדר. גם בחינה של פתרונות ספציפיים העלתה כי בזמן "גל הטרור" נמצאה יותר תמיכה באפשרות של הגברת ההפרדה הפיזית במזרח העיר. נתון זה מלמד כי הרצון בהיפרדות גובר במצב משבר – דווקא ב-2015 – שיא "גל הטרור". גם במקרה זה המשבר חיזק מגמות שניכרו עוד קודם לכן.

נראה אם כן שמשברים ביטחוניים תרמו לשינוי או לחיזוק עמדות, הן בטווח המיידי והן בטווח הארוך. בטווח הקצר ניכר הרצון בהיפרדות כאמצעי להתמודדות עם האיום הביטחוני. בטווח הארוך נבע הרצון להיפרדות מהצורך לשמור על הצביון היהודי של המדינה. כפי שעלה מהפרק הראשון של חיבור זה, מדובר בערך הדומיננטי עבור רוב פלחי האוכלוסייה. ממצא זה קשור לכך שחלקים נרחבים בחברה סברו כי שליטה ישראלית בשטחים עלולה לסכן את אופייה של ישראל כמדינה יהודית, ולהפוך אותה למדינה דו־לאומית.

עת שגרה: השפעתה של רגיעה ביטחונית והיעדר אירועים ביטחוניים משמעותיים

העובדה שבחלקה הגדול של התקופה שבה התמקד מחקר זה שרר שקט יחסי בכל זירות העימות של ישראל, ושהיא נחשבת לרגועה וליציבה ביותר מבחינה ביטחונית בתולדות המדינה, הייתה הזדמנות לבחון מהן ההשלכות של רגיעה ביטחונית ושל היעדר אירועים ביטחוניים משמעותיים על מגמות בדעת הקהל. חשוב לציין שגם בעת שגרה, הציבור בישראל דרוך. תחושת האיום טבועה עמוק בקרבו והוא משוכנע כל העת כי "לנצח נחיה על חרבנו". כפי שמשתקף באופן עקבי מהמחקר במשך שנים וכך גם בתקופת השגרה של המחקר הנוכחי, רוב מוחלט בציבור סבר כי הסיכוי לטרור משמעותי בשלוש השנים הקרובות הוא בינוני עד גבוה. ניתן להציע שתי השלכות לתקופה רגיעה. ההשלכה הראשונה היא שכצפוי, במצב של שגרה שררה יציבות ועקביות בדעת הקהל בסוגיות ליבה, ובעיקר ביחס לפתרונות לסכסוך הישראלי-פלסטיני, למדיניות ביחס להתנחלויות, היחס לפלסטינים, איום הגרעין האיראני והיחס לאזרחי ישראל הערבים. ההשלכה השנייה היא שהיעדר אירועים ביטחוניים משמעותיים ותחושת האיום הנובעת מהם יצרו תחושת נורמליזציה בקרב הציבור. בעוד תחושת איום חיצוני עשויה לתרום לתחושת סולידריות חברתית, הרי בהיעדרו תחושה זו עלולה להיסדק. ממחקרים עולה שהמחלוקות הפנימיות מתלקחות בייחוד כשהאיומים החיצוניים שוככים. ואכן, כך עולה מהמחקר הנוכחי: הקיטוב במפה הפוליטית התרחב והמתחים בחברה הישראלית הועמקו בעת שגרה.

בין תחושות איום וחשש לתחושות אופטימיות וביטחון

החברה הישראלית חיה במציאות מורכבת ומרובת סתירות, אולם יש היגיון וקו מסדר במציאות זו. מהמחקר עולה כי במשך שנים היא נעה בין קטבים. מצד אחד, היא הרגישה מאוימת באופן תמידי, ומתח ביטחוני היה למאפיין קבוע בחייה. כאמור, שרר בחברה הלך רוח של איום וחשש מפני טרור ועימותים צבאיים. רוב הציבור בישראל "חי על חרבו" והיה משוכנע כל העת, כולל בעת שגרה, כי בעתיד הקרוב יפרוץ עימות צבאי. מצד שני, באופן עקבי במשך שנים, הלך הרוח הציבורי היה חיובי ואופטימי

לגבי העתיד הביטחוני של המדינה. חלק גדול מהציבור סבר כי מצבה האסטרטגי של ישראל מעולם לא היה טוב יותר וכי "מדינת ישראל היא 'וילה בג'ונגל'", דהיינו, "אי" קטן של שפיות, יציבות ושגשוג, הנאבק על צביונו בלב מזרח תיכון עוין ואלים. זאת ועוד, הן בעיתות שגרה והן בעיתות משבר, החברה הייתה בטוחה ביכולתה של המדינה להתמודד עם האיומים והאתגרים שעומדים בפניה מבית ומחוץ, והיא האמינה בגופי הביטחון האמונים על ביטחונה.

המשמעות היא שהחברה הרגישה בטוחה גם במצבים שבהם חשה מאוימת. השאלה שעולה מכך היא, מהם המנגנונים שהחברה בישראל השתמשה בהם כדי למתן את תחושת האיום, ובה בעת להפגין אופטימיות וביטחון עצמי? ניתן להציע מספר הסברים לכך. הסבר אחד יכול להיות נעוץ בתחושת ההצלחה של מדינת ישראל, שעמדה במשך שנים באתגרים צבאיים, כלכליים ופוליטיים, והצליחה להשיג שורת ניצחונות. כלומר, סביר להניח שתחושת הביטחון מעוגנת בעיקר באמונה הרבה ביכולת ההרתעה של ישראל, שמקורה בעבר. מאחר שבעבר המצב נראה קודר ועגום אבל הגרוע מכול נמנע איכשהו, הלך והצטמצם הפער בין האיום הנתפס לבין האמונה ביכולת להיחלץ מהסכנה. הסבר נוסף ומשלים הוא קיומו של מנגנון הדחקה שמאפשר לדחוק הצידה חרדות ודאגות, ונועד לחזק ולהקל את התחושות נוכח איום פוטנציאלי ולעיתים אף סכנה מוחשית. לצד הסברים אלה קיים הסבר עמוק יותר שנעוץ במערכת תפיסות עולם ואמונות הליבה של החברה הישראלית, כפי שתוארו בפרק הראשון של חיבור זה. חברה מפתחת אמונות ורגשות ונוטה להאמין במטרות, כדי שתוכל להתנהל במיוחד במצבי משבר מתמשך שתובע ממנה מחירים. בסופו של דבר תגובותיהם של אנשים נקבעות על פי תפיסות העולם שלהם, ובהתאם למציאות שהם מאמינים בקיומה.

בתקופת המחקר הנוכחי הסכים חלק ניכר מהציבור עם ההיגדים: "העולם כולו נגדנו", "העם היהודי הוא העם הנבחר", "עם לבדד ישכון" ו"לנצח נחיה על חרבנו". היגדים אלה, שתופסים מקום מרכזי בהלך הרוח הציבורי והפוליטי בהווה, נטועים בעבר הרחוק של העם היהודי, ובעיקר בזיכרון הקולקטיבי ובמשקעי העבר של תפיסת החיים בגלות, רדיפות, גירוש וזכר השואה. הם מקדשים את העם היהודי כעם מיוחד במינו, עם שחי במנטליות של מצור, שאר העולם עוין כלפיו ויש לו כוונות שליליות נגדו. באופן טבעי האמונה בתפיסות אלה מחדדת את הערנות לאיומים ולסכנות הנשקפות מהם. היגדים אלה משמשים מזה שנים לביסוס טיעונים בדיונים ציבוריים ואף מחלחלים לשפת הדיבור, ובכך הם מהווים גורם רב-השפעה על אופייה של המציאות החברתית שהחברה בישראל בונה לעצמה, ועל המדיניות ודרכי הפעולה הננקטות על ידי המנהיגים.¹⁵⁵

תפיסות עולם אלה מסייעות בידי החברה לחיות בשלום עם הסתירות והדיסוננס שעשוי להיווצר בעקבות המתח בין תחושת שביעות הרצון הגבוהה להלך הרוח התמידי

של איום. ראשית, בכך שבאמצעותן ניתן לפשט את המציאות המורכבת והבלתי מוכרת, במיוחד במצבים מעורפלים שבהם קיים עומס של מידע על הסכנות האורבות לחברה, הן מאפשרות להגדיר את העולם במושגים פשוטים ובהירים יחסית, במונחים של שחור ולבן, טובים ורעים. שנית, הן תורמות לתחושת לכידות, אחדות והתגייסות שחשים בני החברה, מאחר שהמכנה המשותף לכולם הוא הייחודיות של עם מיוחד במינו, שגורלו מונח על כף המאזניים. תפיסות עולם שמשותפות לרוב הציבור הן מעין דבק אידיאולוגי, הן החוט המקשר בין הפרטים בחברה וכך מתאפשר לחברה להמשיך להתקיים.

בין הסכמה למחלוקת

החברה ישראלית היא חברה מפולגת ורוויית מתחים, אולם מקובל לחשוב שבתחום הביטחון הלאומי היא מאוחדת יותר מאשר בנושאים אחרים. מחקר זה מלמד שאכן יש סוגיות ביטחוניות שמוסכמות על רוב הציבור, ויש סוגיות שבהן רב השוני על הדמיון. כיצד ניתן להסביר את ההבדלים בין הסוגיות? מתי עולה הסיכוי להיווצרותה של הסכמה ומתי עולה הסיכוי למחלוקת? ניתן להציע מספר הסברים לכך. ההסבר הראשון מוזכר רבות בספרות ואפשר למצוא לו חיזוקים גם במחקר זה. לפי הסבר זה, דעת הקהל היא בראש ובראשונה השתקפות של השיח הפוליטי-ביטחוני בקרב הממסד הפוליטי-ביטחוני. משמעות הדבר היא שאחדות דעים בדעת הקהל מושפעת משני גורמים שקשורים זה בזה: האחד הוא מידת הבהירות והשני הוא מידת ההסכמות סביב המדיניות בקרב הממסד. ככל שהממסד בהיר במסריו ביחס למדיניותו באשר לסוגיה הנדונה, וככל ששוררת הסכמה באשר לדרך הטיפול בה, כך עולה הסיכוי שתימצא תמיכה והסכמה גם בדעת הקהל באשר לסוגיה זו. לעומת זאת, כאשר שוררת אי-בהירות באשר למדיניות הממסד וכן קיימת מחלוקת לגביה (למשל, כאשר מול מקבלי ההחלטות ניצבת קבוצת אליטה פוליטית בגודל ניכר, בעלת עמדה מגובשת המנוגדת למדיניות הרשמית), גם בדעת הקהל תיווצר מחלוקת. במילים אחרות, ההסכמה והבהירות באשר למדיניות הממסד תגרום לדעת הקהל להתלכד ולהסכים למדיניות, ולהפך.¹⁵⁶ מספר סוגיות שנבחנו במחקר זה המחישו עד כמה הציבור אימץ את התפיסה ששררה בקרב הממסד. הסוגיות שיתוארו להלן נמצאו פחות שנויות במחלוקת, ונמצאה לגביהן הסכמה די גבוהה בין המגזרים השונים בציבור הישראלי כהשתקפות לשיח הפוליטי-ביטחוני.

נוסף על הסבר זה, המחקר הנוכחי, בדומה למחקרי המכון בעבר, הצביע על שני הגורמים – רמת דתיות ושיוך פוליטי – שעשויים להסביר הבדלים בעמדות בסוגיות של ביטחון לאומי. בשונה ממחקרי העבר, ההבדלים בשיוך הפוליטי אף בלטו יותר מההבדלים ברמת הדתיות. לכאורה נראה כי המחלוקת הפוליטית בתקופת המחקר

הנוכחי התחזקה. זאת ועוד, מדובר אומנם בשני גורמי הסבר שונים, אולם כפי שמקובל לחשוב, ניכרת חפיפה רבה ביניהם. נמצא מתאם גבוה בעמדות הציבור ביחס לסוגיות ביטחוניות בין שיוך פוליטי לבין רמת דתיות. כלומר, קיימת חפיפה רבה בין שיוך פוליטי על הרצף של ימין-מרכז-שמאל לבין הרצף החרדי-חילוני, לכן להלן הם יוצגו יחדיו. הסוגיות המרכזיות ששררה בהן הסכמה היו אלה:

הסוגיה הראשונה והמרכזית שבאה לידי ביטוי לאורך כל הפרקים בחיבור זה הייתה תפיסת האיומים שעומדים בפני מדינת ישראל, הסיכוי לטרור או לעימות צבאי בצפון או בדרום בשלוש השנים הקרובות ויכולתה הגבוהה של המדינה להתמודד איתם בהצלחה. הדבר נכון לדירוג כלל האיומים שנדונו – הזירה הצפונית, הסכסוך הישראלי-פלסטיני, איראן גרעינית, חמאס בעזה ועוד. באופן מיוחד נמצאה הסכמה באשר לאיום הזירה הצפונית. רוב מוחלט בציבור סבר כי נוכחות איראנית וגורמים הקשורים לאיראן בסוריה הם איום חמור עד חמור מאוד למדינת ישראל. כך גם לגבי תפיסת איראן גרעינית כאיום. רוב גדול סבר שאיראן תמשיך לייצר נשק גרעיני בעתיד, ושפרישת ארצות הברית מהסכם הגרעין עם איראן היא החלטה טובה לישראל. נראה כי בנושאים אלה שררה תמימות דעים בין כלל חלקי האוכלוסייה, שנבעה מההגדרות ומהמסרים הבהירים והברורים למדי של הממסד.

הסוגיה השנייה שלגביה שררה רמת הסכמה גבוהה במיוחד הייתה האמון הרב במערכת הביטחון (צה"ל, מוסד ושב"כ), ובעיקר בכל הקשור להיבטים צבאיים מקצועיים הנוגעים למוכנות צה"ל לעימותים צבאיים. כל המגזרים סברו כי צה"ל ערוך לקראת העימות הצבאי הבא. העמדות הברורות למדי וההסכמה סביב ההיבטים הצבאיים-מקצועיים הנוגעים לפעולת צה"ל שיקפו את העמדות של ההנהגה הפוליטית. מאחר שעמדותיה היו די ברורות ובהירות לגבי ההיבטים הצבאיים-מקצועיים, שררה תפיסה דומה גם בקרב הציבור. כמו כן נמצאה רמת הסכמה גבוהה בכל הקשור בהמשך שימור מודל גיוס החובה לצה"ל כפי שהוא כיום, ובכך שרוב הציבור היה משוכנע שצה"ל הוא "צבא העם", וכי המחלוקות האידיאולוגיות משפיעות עליו לרעה.

הסוגיה השלישית נגעה לסכסוך הישראלי-פלסטיני. כפי שיורחב להלן, מדובר בסוגיה מפלגת ששרר סביבה בעיקר חוסר הסכמה. ובכל זאת, לגבי מספר נושאים שררה הסכמה שכדאי לשים לב אליה. מדובר בעיקר בכך שבקרב כלל המגזרים, כולל בקרב דתיים ובקרב אלה שהגדירו את עצמם כימין, נמצאה התנגדות לחלופה של "המשך המצב הקיים". הסכמה נוספת בין המגזרים נמצאה באשר להחזרת שטחים. באופן עקבי נמצאה התנגדות רחבה בקרב כלל האוכלוסייה להחזרת גוש עציון, מערב השומרון ובקעת הירדן, כמו גם הסכמה רחבה להחזרת השטחים בעומק הגדה המערבית, שאינם חלק מגושי ההתיישבות (למעט דתיים). נראה כי גם הסכמה זו

שיקפה במידה רבה את רמת ההסכמה הגבוהה יחסית ששררה בקרב הממסד הפוליטי-ביטחוני באשר להחזרת שטחים.

הסוגיה הרביעית נגעה ליחס לאזרחי ישראל הערבים. כפי שיורחב להלן, גם במקרה זה שררה יותר מחלוקת מהסכמה, אולם חשוב לציין כי נמצאה הסכמה מסוימת ביחס להיבטים המעשיים הנוגעים להשקעה באזרחי ישראל הערבים. רוב הציבור סבר כי הממשלה צריכה להשקיע בהם בדרך זו או אחרת. הסכמה זו תואמת את העובדה שתקופת המחקר הנוכחי התאפיינה בשינוי מהותי ביחס המעשי של המדינה כלפי אזרחי ישראל הערבים, ובכך שהממשלה הקצתה תקציבים ניכרים לקידום הצמיחה הכלכלית והחברתית של האוכלוסייה הערבית בישראל.

לעומת ההסכמה היחסית ששררה סביב סוגיות אלה, לגבי הסוגיות הבאות שררה מחלוקת בין המגזרים השונים בחברה:

הסוגיה הראשונה הייתה הסכסוך הישראלי-פלסטיני. למעשה, רוב הסוגיות שנגעו בנושא זה היו השתקפות של הוויכוח הפוליטי, לעיתים בשילוב עם עמדות ממסדיות פחות ברורות. באופן גורף ניתן לומר כי בסוגיות הליבה הנוגעות לפתרונות הסכסוך, היחס להתנחלויות והיחס לפלסטינים נמצאו הבדלים גדולים לפי רמת דתיות ושיוך פוליטי.

הסוגיה השנייה שלגביה נמצאה מחלוקת הייתה יחס הציבור להיבטים נורמטיביים ורעיוניים הנוגעים לפעילות צה"ל. דוגמאות בולטות היו ביחס לסוגיית השירות המשותף (מחלוקת בולטת לפי רמת דתיות). הוראות פתיחה באש (מחלוקת בולטת יותר לפי שיוך פוליטי). נראה כי אי-הבהירות, הערפול וטשטוש המסרים של ההנהגה סביב היבטים אלה הובילו לתפיסה דומה גם בקרב הציבור. בתקופת המחקר הנוכחי התרבו הקולות הביקורתיים מקרב ההנהגה הפוליטית על כל גווניה, שקראו תיגר על מערכת הערכים הצבאית. בו בזמן, גם קולו של צה"ל לא תמיד נשמע באופן ברור ועקבי באשר למחלוקות אלה.

הסוגיה השלישית הייתה היחס לאזרחי ישראל הערבים. סוגיית מעמדם של הערבים בישראל והיחס כלפיהם נחשבת לאחת הסוגיות המפלגות ביותר את קבוצת הרוב היהודי בישראל, ואכן נמצאה מחלוקת ששיקפה את הוויכוחים ששררו בממסד ביחס לסוגיה זו. באופן גורף ניתן לומר כי חילונים ואלה ששייכו את עצמם לשמאל ולמרכז ראו בערבים אזרחים שווים זכויות, והעדיפו להשוות את תנאי חייהם של הערבים לאלה של שאר אזרחי המדינה יותר מאשר דתיים, מסורתיים וחרדים ומאלה ששייכו את עצמם לימין, אשר ראו את הערבים כאויבים בפוטנציה משמעותית יותר, והעדיפו את האפשרות של החרפת אמצעי הענישה על התנהגות שאינה הולמת ומכבדת את היותם של הערבים אזרחי ישראל.

הסוגיה הרביעית שהציבור היה חלוק לגביה הייתה היחס לתקשורת. חלקים גדולים בציבור סברו כי הסיקור התקשורתי בכלל, ובפרט בכל הנוגע לאירועי טרור, פגע בחוסן הלאומי וביכולת העמידה של הציבור, וכי התקשורת הישראלית אינה פטריוטית. מנגד, חלקים אחרים סברו בדיוק להפך: שהסיקור התקשורתי תרם לחוסן הלאומי וליכולת העמידה של הציבור, וכי התקשורת הישראלית הייתה פטריוטית. גם במקרה זה ניתן לראות השתקפות של הוויכוח הפוליטי, ובעיקר את הביקורת שנשמעת בישראל מפי מנהיגים פוליטיים כלפי תפקודה של התקשורת בישראל.

ולבסוף, באשר לערכים ותפיסות עולם, עמדות הציבור נעו בין הסכמה למחלוקת בין המגזרים השונים. ככלל, התפלגות סדרי העדיפויות הערכיים עלתה בקנה אחד עם השקפות העולם הפוליטיות והאידיאולוגיות של המרואיינים. נמצאה הסכמה רחבה עם הגדרתה של מדינת ישראל כ"וילה בג'ונגל" ועם ההיגד שטבוע עמוק באתוס הישראלי – "הקם להורגך השכם להורגו". נמצאה הסכמה מסוימת בין כלל המגזרים (למעט אלה שהגדירו את עצמם כשמאל) גם באשר להיגדים שקשורים לתחושת המצור והבדידות – "העולם כולו נגדנו", "עם לבדד ישכון" ו"לנצח נחיה על חרבנו". הבדלים בולטים נמצאו ביחס להיגדים שנחשבים למבטאים התנשאות: "העם היהודי הוא העם הנבחר" ו"ערבים מבינים רק כוח" – שהיו מקובלים במידה משמעותית יותר על חרדים, דתיים ומסורתיים ועל אלו שהגדירו את עצמם כימין. אלה האחרונים גם דירגו את הערך "רוב יהודי" כחשוב ביותר – יותר מאלה שהשתייכו למגזרים האחרים, בעוד הערכים "שלום" ו"מדינה דמוקרטית" נבחרו בעיקר על ידי אנשי שמאל ומרכז ועל ידי חילונים.

לסיום נושא המחלוקת וההסכמה, יש מקום להתייחס לשאלות: מה משמעותם של הפערים בעמדות בפילוח לפי שיוך פוליטי? מה ניתן ללמוד מהמחלוקות בסוגיות של ביטחון לאומי על החלוקה לימין, מרכז ושמאל במפה הפוליטית בישראל? ימין ושמאל הוגדרו במשך שנים לפי עמדות בסוגיות מפתח של ביטחון לאומי, בעיקר סביב הסכסוך הישראלי-פלסטיני. בעוד יונים (שמאל) הוגדרו כבעלי עמדות התומכות בפשרות מדיניות וטריטוריאליזם ובהפעלת כוח צבאי מוגבל ביותר, אם בכלל, במסגרת הסכסוך, המחנה הניצי (ימין) לא היה מוכן לפשרות לשם פתרון הסכסוך, ונטה להגדיר את האירועים האלימים כניתנים לפתרון צבאי.

הנרטיב המקובל בישראל הוא של תזוזה חדה ימינה בקרב הציבור הישראלי. ואכן, ממחקר זה עולה כי הנרטיב זה יש הרבה מן האמת. בעבר שרר בישראל מעין איזון בין גוש הימין לגוש השמאל, אולם החל מ-2009 חלה תזוזה ברורה ימינה. בהשוואה לממצאיהם של מחקרים קודמים של המכון למחקרי ביטחון לאומי (2006-2012), במחקר הנוכחי חלה עלייה משמעותית בשיעור הנשאלים שהגדירו את עצמם כימין.

אם כך, היה צפוי שבמחקר הנוכחי, התחזקות הזיהוי של הציבור עם הימין תבוא לידי ביטוי בעמדות שנחשבו באופן מסורתי לעמדות ניציות יותר. אולם לא יהיה זה מדויק לומר כי אכן כך הדבר. ראשית, משום שחלק גדול מהציבור לא אימץ עמדות שבעבר היו נחשבות לעמדות ימין או שמאל קלאסיות וחד-משמעיות באופן מובהק, בוודאי ביחס לסוגיות מכרעות. ניכר שהציבור בישראל היה פרגמטי ולא בהכרח לוחמני בתפיסתו.

שנית, בחלק גדול מהסוגיות, בעיקר לגבי סוגיות ביטחוניות גרידא ובהן תפיסות האיום, איראן גרעינית, הזירה הצפונית ותמיכה בפעילות אקטיבית צבאית במצבים מסוימים, שרר יותר דמיון משוני בין המרכז לימין הפוליטי בישראל (שמהווים יחדיו רוב מוחלט – 83–87 אחוזים מהאוכלוסייה), ובכל מקרה, לא מדובר היה בעמדות ניציות קלאסיות.

שלישית, גם באשר לסוגיות מדיניות, נראה כי במהלך העשורים האחרונים חלה התמתנות בעמדות הציבור. הדוגמה הבולטת לכך היא העמדות ביחס לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני. אם בסוף שנות השמונים של המאה ה-20 תמך מיעוט זניח מקרב הציבור במדינה פלסטינית, הרי בשנים האחרונות רובו, לפחות ביחס לעמדותיו בסוגיות הקריטיות שעומדות בלב הסכסוך, אימץ עמדה שנחשבה בעבר לעמדה יונית קלאסית. במילים אחרות, הציבור עבר מגישה טריטוריאלית לגישה היפרדותית – גישה שבעבר נחשבה למיעוט וזוהתה עם שמאל זניח הפכה לרוב.

מניתוח עמדות הציבור במחקר הנוכחי עולה כי קיים דמיון ברור בין עמדות המרכז והשמאל (שמהווים יחדיו 44 אחוזים מכלל האוכלוסייה לפי מחקר זה), ושוני ביניהן לבין עמדות הימין בסוגיות הנוגעות לתפיסות עולם וערכים, וכל המשתמע מכך גם לגבי היחס להיבטים נורמטיביים שנוגעים להפעלת צה"ל, לאזרחי ישראל הערבים, לפלסטינים ולהיבטים בינלאומיים.

בתודעה הישראלית עדיין רווחת הקטגוריזציה של ימין ושמאל במפה הפוליטית, אולם ייתכן שתוקף הגדרות אלו דועך ושחלוקה זו במתכונתה הישנה והמסורתית, לפחות בכל הקשור לסוגיות בתחום הביטחון הלאומי, מחייבת התבוננות מחדש. חלק מהן הפכו עם הזמן מעורפלות, וכך גם הזיקה בין עמדה בנושא ביטחוני לבין השתייכות פוליטית. יש סימנים לכך שבבחירות 2019, הגבולות בסוגיות של ביטחון לאומי בין שני הגושים – גוש הימין וגוש המרכז – היו פחות מוגדרים סביב סוגיות אלה. יש להמתין ולראות כיצד תתפתח מגמה זו בשנים הבאות.

בין הפרט והציבור למנהיגות ולמדיניות

ביטחון לאומי נחשב עד לפני כמה עשורים תחום של "מדיניות גבוהה", שרק קובעי המדיניות ומומחים עסקו בו. הציבור הודר מן הסוגיות הללו, אך גם הוא לא ממש

ראה עצמו בקיא ומבין מספיק בכך. התפתחות תקשורת ההמונים בכלל, ובפרט מקומה של הטלוויזיה במלחמת וייטנאם, שהביאה את שהתרחש "בחוץ" לסלון הבית, תרמו לשינוי בתפיסה זו. מאז גברה הנראות של תחום הביטחון הלאומי, הציבור החל להיחשף למגוון רחב של סוגיות ונעשה מיודע ומתעניין, יותר מאשר בעבר, בתחום שהיה שמור למנהיגות הפוליטית בלבד. מציאות זו הביאה לכך שאי־אפשר היה עוד להתעלם מדעת הקהל בסוגיות של ביטחון לאומי. סוקרים החלו להישלח באופן שגורי לבדוק את הלכי הרוח של הציבור בשאלות אלה ומקבלי ההחלטות החלו להתעניין בכך, להביא אותם בחשבון במכלול השיקולים ולעיתים אף להתאים את המדיניות שגיבשו לממצאי הסקרים. דעת הקהל הפכה מאז לגורם רלוונטי יותר ויותר בעיצוב מדיניות וביישומה בעולם בכלל, ובישראל בפרט.¹⁵⁷ יש לזכור כי הציבור בישראל נחשב באופן מיוחד לציבור מתעניין ובעל ידע בענייני ביטחון, והוא אף צרכן אדוק של חדשות. לעיתים הוא וכחני וספקני ביחס לסוגיות אלה, ולא מקבל כל נרטיב שמוצג לו. בספרות מוצעות שתי תפיסות תיאורטיות לבחינת השפעות הגומלין בין דעת קהל למדיניות. האחת מניחה כי דעת הקהל משפיעה על מדיניותו של הממסד. השנייה מניחה כי הממסד הוא זה שמעצב את דעת הקהל בעקבות המדיניות. מחקר זה נקט גישת ביניים. בהתאם לגישה זו, בכוחה של דעת הקהל להשפיע על קביעת מדיניות, גם אם לא באופן ישיר, בכך שהיא קובעת הלך רוח. תפקידה בתהליך גיבוש המדיניות הוא לקבוע קריטריונים ולעצב רקע למדיניות על בסיס מרכיבי יסוד עיקריים של תרבות פוליטית, מיתוסים, אתוסים, ערכים, נרטיבים וציפיות המקובלים על שכבות רחבות בחברה. בסופו של דבר, דעת הקהל מציבה גבולות למקבלי ההחלטות. היא לא מכתיבה אפשרויות או ברירה אלא מגדירה גבולות כלליים, שמקבלי ההחלטות פועלים בתוכם. גבולות אלה עשויים באופן טבעי להשתנות עם הזמן. מאחר שרק בקצוות יש קבוצות לא־גדולות המחזיקות בדעות נחרצות, שקשה להשפיע עליהן, לרשות מקבלי ההחלטות עומד "מרחב תמרון".¹⁵⁸ מרחב זה מאפשר להם לשנות ולעצב את דעת הקהל, ובמקרים מסוימים אף להביאה ל"יישור קו" עם המדיניות, גם אם היא חדשה. במילים אחרות, מדובר על מנדט מעורפל אך בגבולות הקיים. מכאן נובעת חשיבותו של מחקר זה, בהיותו מסמן את גבולות הגזרה ומשרטט אותה. הסיכום שיוצג להלן יושתת על כך. על אף הזהירות המתבקשת בהסקת מסקנות יישומיות מהתחום האמפירי, הציבור לא יהיה שלם ללא ניסיון זהיר לזהות ולהאיר מספר השלכות מעשיות שמעוגנות במחקר. כפי שצוין לעיל, תחילה המנהיגות מתווה את המדיניות ואת ההתייחסות למציאות אבל היא לא בהכרח בונה את המציאות, יש דברים שאינם בשליטתה ורק לאחר מכן הציבור בוחר אם לקבל את המדיניות או להתנגד לה. לכן, בבסיס הניתוח אומנם תעמוד המנהיגות, אולם הניתוח שיוצע רלוונטי גם עבור הציבור – כל זאת תוך התייחסות לתת־הנושאים שעמדו בבסיס מחקר זה.

ערכים ותפיסות עולם – לרפרטואר האמונות של חלקים גדולים בציבור – "העולם כלו נגדנו", "העם היהודי הוא העם הנבחר", "עם לבדד ישכון" ו"לנצח נחיה על חרבנו" – יש אומנם ערך בחברה מקוטבת ומאוימת, אך במידה רבה אמונות אלה מונעות שינוי. חברה שחיה בהווה במנטליות של מצור, המלווה בתחושת של גזירת גורל, מבטאת חוסר יכולת להתנתק ממשקעי העבר. נראה כי למרות העובדה שהעם היהודי השיג חופש ועצמאות במדינה משלו, הוא מתקשה להיפרד מן התפיסה שהמאבק נגדו נובע מעצם יהדותו, וכי שאר העולם עוין כלפיו. במבט רחב יותר ומזווית פסיכולוגית, ברור כי קשה להתנתק מהרגלים. במקרה זה קשה להתנתק מהרגל של עימות ומלחמה, לא פחות משקשה להתרגל אליו. אמונות אלה מקשות על גמילה מהן ומסמלות לעיתים ייאוש ודרך ללא מוצא, מה גם שהנטייה לראות אירועים בהווה דרך הפריזמה הזו עשויה להפוך לעיתים למעין נבואה שמגשימה את עצמה. זאת ועוד, אמונות אלה גם יצרו לעיתים קרובות תחושת אי־אמון, רדיפה, חשדנות, בדידות וקורבנות שאינה בריאה לכל חברה באשר היא. האמונה שגורל העם היהודי נתון בסופו של דבר רק בידי היהודים עצמם, ולכן על ישראל להישען רק עצמה ועל עוצמתה הצבאית, תרמה לפיתוח עמדות שליליות כלפי אומות אחרות. האבסורד הוא, כפי שעולה מהמחקר הנוכחי, שהמחקר הבליט את ההבנה של הציבור בדבר חיוניות תמיכתה של ארצות הברית בישראל בסוגיות שונות. נוסף על כך, קיים חשש שאמונות אלה, שמצד אחד יצרו לכידות ואחדות, יצרו בו־זמנית לחץ לקונפורמיות, ובכך הקשו על פיתוח חשיבה אלטרנטיבית ומעוררת מחשבה. ולבסוף, בכך שאמונות אלה סיפקו את הצורך של החברה בזהות חברתית ברורה והבחינו אותה מקבוצות אחרות, הן ביטאו יחס שלילי לאחר. הדבר בא לידי ביטוי במחקר זה למשל ביחס השלילי לאזרחי ישראל הערבים. העובדה שאמונות אלה תפסו מקום כה מרכזי ברפרטואר האמונות של החברה קשורה קשר הדוק לשימוש שעשו בהן מנהיגים בישראל מכל קצות הקשת הפוליטית (כולל מפלגות הזרם המרכזי והשמאלי) בנאומים ובהצהרות פומביות לאורך השנים. הם האירו את המצב והגדירו אותו לציבור, בין באופן אוטומטי ובין מתוך כוונות פוליטיות שונות. הציבור מצידו הטמיע את הדברים והפנימם. המנהיגים אומנם לא יצרו את האמונות הללו, הם שיקפו בדבריהם אתוסים חברתיים קיימים, אבל הם חיזקו והנציחו אותן. לרטוריקה יש משמעות לאורך זמן. תפקיד הריפוי והאחריות לשינוי הנרטיב עתיק היומין מונח על כתפי המנהיגים והפוליטיקאים מכל הזרמים.

איומים, אתגרים והעימות הבא – באופן עקבי ולאורך שנים, הן במצבי שגרה והן במצבי משבר, רוב הציבור חש כי ישראל תוכל להתמודד בהצלחה עם האיומים והאתגרים החיצוניים־ביטחוניים שעומדים בפניה, ובמיוחד עם מלחמה בו־זמנית בזירה הצפונית ובזירת עזה ועם פיגועי טרור קשים ורצופים. כמו כן, רוב הציבור סבר כי העורף מוכן לאפשרות של עימות צבאי. עוד עלה כי הציבור סמך על הגורם

המבצע – צה"ל – שיתמודד עם אתגרים אלו, וכי קיימת רמת הערכה גבוהה של הציבור באשר ליכולת ההתמודדות של הצבא בעימותים צבאיים בעתיד.

מובן שמצד אחד, תחושת ביטחון גבוהה היא מרכיב בעל ערך רב במיוחד בחברה שחשה מאוימת מבחינה ביטחונית. מצד שני, תחושה זו טומנת בחובה סיכונים. ראשית, קיים סיכון באשר להכנה המנטלית של הציבור לקראת העימות הבא. ייתכן שתפיסת הציבור התבססה על מונחי מלחמות העבר וכי הוא חי באשליה באשר לעתיד. אירועי העבר המחישו את הפער בין הציפיות הגבוהות של הציבור לעימותים צבאיים קצרים עם מיעוט נפגעים ולתחושת ניצחון ברורה בסיומם, לבין תחושת האכזבה והחמיצות בסופם. בכל עימות עתידי צפוי פער בנושא זה, או במילים אחרות, "כגודל הציפיות כך גודל האכזבות". יש להביא בחשבון את המחיר שעתידיים לשלם האזרחים על ביטחון מופרז ולא מבוסס, ועל האכזבה שתבוא בעקבות ניפוץ אשליית הביטחון, או ליתר דיוק, ניפוץ אשליית הביטחון המוחלט. כך לדוגמה, גם אם מערכות ההגנה האווירית של ישראל מהוות רכיב חשוב בהגנת העורף, אחוז אחד של פגיעה עלול יהיה להאפיל על הצלחות מרובות. לא בטוח שניתן למנוע לגמרי תחושות אלו, אולם ניתן לפתח מנגנונים חדשים שיסייעו בהבנה ריאלית יותר של המציאות, ובכך לצמצם את הפער. שנית, קיים סיכון שתחושת הביטחון הגבוהה יש בה כדי למנוע את ההכנה המעשית של הציבור לקראת העימות הצבאי הבא. זאת בייחוד לאור העובדה שמקומה של "החזית האזרחית" עתיד להיות מרכזי במיוחד בעימותים צבאיים בעתיד, ואולי אף להוות נקודת תורפה בניהולם. מהנתונים עולה תחושת הפסיביות של "האזרח הקטן" שלא מכין את עצמו לעימות צבאי, תוך הטלת האחריות למוכנות החזית האזרחית על מערכת הביטחון.

בצה"ל בכלל ובפרט בפיקוד העורף מודעים לדילמות הכרוכות בהכנת הציבור לקראת משבר, ואף מודים שהציבור אינו מבין לעומק את חומרת האיום. מצד אחד, היכרות עם הסיכונים עשויה להגביר את היערכות הציבור. מצד שני, קיימת סברה כי ניתן לסמוך על הציבור שיידע לפעול נכונה גם אם יופתע. הלכה למעשה המדיניות היא להימנע מהצגת משמעותו של האיום על החזית האזרחית ואת ההשלכות הצפויות על הציבור, כדי לא להפחיד את הציבור עם תרחישי אימה.¹⁵⁹ אולם לאור הנתונים שהוצגו בחיבור זה, ייתכן שכדאי להקדיש מחשבה נוספת להכנת הציבור מבחינה מנטלית ומעשית לתרחישים שונים, תוך מציאת שביל הזהב בין שאננות ואדישות לבין יצירת בהלה וחרדה. ככלל, רף מסוים של חשש ולחץ עשוי לתרום לדריכות, ובכך להביא להתארגנות מתאימה של הפרט לקראת עימות עתידי וליכולת להתמודד בזמן אמת עם מציאות זו. יש צורך במידע ריאלי ככל האפשר, כגון חיזוק ההבנה שיכולתה של המדינה מוגבלת בהגנה הרמטית, וכי פעולה אקטיבית של אזרחים עשויה להציל חיים ועוד, וכן בתגבור התרגול של מצבי חירום. אלה יובילו לשליטה ולתפקוד יעיל וייצרו

חוסן אישי, חברתי ולאומי. ולבסוף, כדי שהחזית האזרחית תתפקד באופן מיטבי כאשר תידרש לכך, יש לעסוק בה לא רק בעת משבר וחירום אלא בעיקר בעת שגרה.

הסכסוך הישראלי-פלסטיני – השיח בנושא הסכסוך מתבסס מזה שנים על הפרדיגמה של "שתי מדינות לשני עמים", שהתעצבה אחרי שנחתמו הסכמי אוסלו, לעומת "המשך המצב הקיים". הנתונים שהוצגו במחקר זה מאתגרים את הסטטוס קוו המדיני, שכן הם משקפים אמונה של הציבור בפתרון מדיני. נראה כי חלק גדול מהציבור היה מעוניין בהפרדות מהפלסטינים בדרך זו או אחרת, ואף היה מוכן לפנות חלק מהיישובים ביהודה ושומרון, הגם שניכרת מודעות לקושי בהגעה לפתרון קבע באבחה אחת. רוב הציבור התנגד להמשך המצב הקיים, היה צמא לפתרונות וחשב שהזמן פועל לרעת ישראל. זאת ועוד, אפשר ללמוד כי חלק גדול מהציבור ניתן להשפעה בכל הקשור לעמדתו בתחום. אם הממשלה הייתה מביאה הסכם למשאל עם הוא היה זוכה לרוב גדול, במיוחד לאור שיעור ה"לא יודעים" והמתלבטים לאורך השנים באשר לפתרון הסכסוך. עולה מכך שלמנהיגות הישראלית בעת הנוכחית יש מנדט ציבורי לתהליך מדיני. כל ממשלה ישראלית תיהנה ממידה רבה של גמישות בבואה להתמודד עם הסוגיה הפלסטינית. הממצאים משאירים לה כר נרחב ליצירתיות מנהיגותית ו"מרחב תמרון". דווקא המחלוקת העמוקה ששוררת ביחס לסכסוך, ושנהוג להתייחס אליה כאל חסם שעלול להוביל לקיפאון מדיני ולשיתוק המערכת הפוליטית, שתתקשה להכריע לכאן או לכאן, יש בכוחו להוות הזדמנות עבור ההנהגה, שיכולה לעצב את המדיניות כרצונה. הפילוג עשוי להעניק לה חופש פעולה רחב יותר לגיבוש מדיניות הביטחון. מובן שהדבר יהיה פשוט יותר אם מדובר יהיה בממשלת ימין או בממשלת אחדות שתאפשר גילוי גמישות בנושאים מדיניים-ביטחוניים, בלי שתיאלץ להתמודד עם התנגדות נחרצת מצידה של האופוזיציה בכנסת.

בהקשר זה מומלץ למנהיגות להביא בחשבון את השפעת האירועים על דעת הקהל, שכן לעיתים דווקא במצבי משבר עולה הסיכוי לשינוי, ואילו במצבי שגרה, כאשר חוזר השקט היחסי, נעלמת הדחיפות ועימה הרצון לשינוי. שינויים כאלה מתקבלים על הדעת במיוחד אם הפירוש החדש משקף את דעותיהם של המנהיגים, המחזקים בעמדה החדשה ותומכים בשינוי.

יש להזכיר כי רמת האמונה של הציבור בפתרון בטוח הנראה לעין הייתה נמוכה. כאשר נשאל מה יקרה הלכה למעשה, חלק גדול ממנו סבר כי המצב הקיים יימשך. ניכר פער בין הפחד והחשש של הציבור לעומת תקוותיו. פחד הוא רגש שלילי המתקשר יותר עם המצוי, ותקווה היא רגש חיובי המתקשר עם שאיפה לרצוי. פחד פועל במהירות על בני האדם, ואילו היווצרותה של התקווה כרוכה בתהליך קוגניטיבי מורכב, הדורש זמן ומאמץ. ככלל, הדומיננטיות של הפחד מפחיתה פעמים רבות את הסיכויים להתעוררותה של תקווה. החסמים שתוארו בחיבור זה קשורים יותר לפחד ולחשש,

ולכן מקשים על ביצוע מהלכים משמעותיים לקראת פתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני, ואף עשויים לחסום את הדרך לפתרונו. השלום נתפס כיום בעיני החברה הישראלית כיעד רחוק מהשגה ובעל חשיבות מועטה בסדר הקדימויות הלאומי. בסופו של דבר, הסיכוי שהתקווה תגבר על הפחד קיים רק כאשר התקווה גדולה במיוחד. תפקידה של מנהיגות הוא לגשר על הפער הזה.

היחס לצה"ל – המחלוקות ששררו בקרב הציבור ביחס להיבטים נורמטיביים ורעיוניים הנוגעים לפעילותו של צה"ל הן תמרור אזהרה באשר לפעולות צה"ל בעתיד. הדבר בא לידי ביטוי בסוגיית הוראות הפתיחה באש של צה"ל, שחלק גדול מהציבור לא הסכים איתן, ובהם צעירים שלפחות חלקם משרתים בצה"ל. כך גם לגבי גם העובדה שלמעלה משליש מהציבור הרגישו כי מערכת הערכים המנחה את הפיקוד הבכיר של צה"ל רחוקה ממערכת הערכים המקובלת על רוב הציבור בישראל, וכן לגבי המחלוקת סביב השירות המשותף לנשים ולגברים בצה"ל. ייתכן שחוסר הבהירות המנהיגותי שקיים לעיתים סביב סוגיות אלה נתן את אותותיו.

נראה אם כן שניכרת שחיקה מסוימת בקשר בין מערכת הערכים הצבאית, כפי שהיא משתקפת ברוח צה"ל, לבין המערכת האזרחית שעוטפת את הצבא. מציאות זו עלולה להקשות על הפעלת הצבא, שפועל לפי מודל גיוס חובה ומוגדר כ"צבא העם". מודל זה פורט על נימי מיתוסים וערכים בסיסיים ביותר בתרבות הישראלית, והציבור עדיין דבק בו. צה"ל הרי מעורב עד מאוד בפעילות בהקשר שבו באות לידי ביטוי כלל המחלוקות בחברה. במובן זה יש גם מקום לדון בחולשה של צבא שמתבסס על החברה בישראל. משום שלא לעולם חוסן, האמון הרב במיוחד של הציבור בצה"ל אינו מובן מאליו. צבא, במיוחד כזה המבוסס על גיוס חובה רחב, עשוי להתקשות באימוץ מערכת ערכים המקובלת על כלל הציבור. ללא הסכמה ציבורית כזו תעמוד מדיניות הצבא במתח קבוע הן עם המגויסים לצבא ועם אנשי המילואים המגיעים מהחברה אל הצבא, והן עם הדרג האזרחי, שהוא הממונה על הצבא. צה"ל הוא צבא שמנהל דיאלוג תמידי עם האזרחים. שימור יחסי האמון בין החברה לבין צבאה גם הוא מרכיב בביטחון הלאומי. יש מקום לחשש (גם אם טרם נתן את אותותיו במחקר זה) מפני גלישה עתידית של המחלוקות סביב ההיבטים הנורמטיביים והרעיוניים הנוגעים לפעילות צה"ל גם להיבטים הצבאיים-מקצועיים של צה"ל, שכדאי לתת עליו את הדעת.

היחס לאזרחי ישראל הערבים – תקופת המחקר הנוכחי התאפיינה בשינוי מהותי במדיניות המעשית של הממשלה בנוגע להשקעה באזרחי ישראל הערבים. ממשלת הימין הקצתה תקציבים ניכרים לקידום הצמיחה הכלכלית והחברתית של האוכלוסייה הערבית באופן שנחשב לחסר תקדים בהיקפו (זאת בשונה מהעברת כספים חד-פעמית כפי שנעשה בעבר). הלכה למעשה הועברו תקציבים לאזרחים ערבים בישראל בהתאם

לחלקם באוכלוסייה, ובתחומים מסוימים כמו תחבורה ציבורית – אף יותר מחלקם באוכלוסייה, כדי ליצור העדפה מתקנת. כל זאת תוך שיתוף פעולה בין משרדי ממשלה שונים לבין מנהיגים ערביים במישור הארצי והמקומי, בתכנון פרויקטים וביישומם בשטח. כמו כן חלה עלייה בהשתלבותם בשוק העבודה, בהשכלה הגבוהה ועוד.¹⁶⁰ כפי שניתן ללמוד מהמחקר הנוכחי, היחס של הציבור היה מציאותי ופרגמטי יותר כלפי ערביי ישראל. רוב הציבור סבר כי הממשלה צריכה להשקיע באזרחי ישראל הערבים בדרך זו או אחרת. חלק גדול מהציבור תמך בתוכנית החומש, ובעניין זה אף לא נמצאו הבדלים משמעותיים בין המגזרים השונים בחברה הישראלית.

לעומת זאת, העובדה שיחסו של חלק ניכר מקרב הציבור היהודי היה שלילי כלפי הציבור הערבי משקפת לפחות בחלקה את ההצהרות של חלק מהמנהיגים נגדם, תוך שימוש ברטוריקה של גזענות, הדרה, הסתה ואף שנאה (ובכלל זה חקיקת חוק הלאום). מדובר בתהליכים שלא זכו להתייחסות מתאימה בשיח הציבורי ולטיפול הולם מצד המדינה. נראה כי התעלמות המנהיגות מתופעות ההסתה והגזענות ומשיכת ידה מעיסוק בנושא בצורה יסודית ומקיפה אפשרו את התרחבותן.¹⁶¹ תהליכים אלה מעוררים דאגה ביחס לעתיד מערכות היחסים בין יהודים לערבים בישראל, שכאמור בציבור זה, היו אלה שהטרידו יותר מכול את כלל המגזרים בציבור. יש חשש שעם הזמן יגבר היחס השלילי לאזרחי ישראל הערבים, ומערכת היחסים תידרדר להסלמה ולאלימות.

תפקידה של המנהיגות חיוני במיוחד בנושא זה, בהיותה ממלאת תפקיד מרכזי באפשרות לקיים דיון ערכי ומעמיק שמטרתו גישור בין הפערים והמחלוקות. מהנהגה אחראית מצופה כי תגנה בקול רם וברור תופעות של שנאה וגזענות, תסביר את השלכותיהן השליליות על החברה והמדינה ברמה המוסרית והמעשית, וללא קשר לעמדה פוליטית זו או אחרת, תבצע פעולות לצמצום תופעות השנאה והגזענות הן במישור ההצהרתי והן במישור החינוכי. דווקא משום שנמצאה רמת תמיכה גבוהה הממחישה עד כמה הציבור מושפע מהלך הרוחות מלמעלה, היא אולי עשויה להצביע על כך שבעזרת רטוריקה מתאימה ניתן לבצע גם שינוי תפיסתי ביחס לאזרחי ישראל הערבים.

הסכמה ומחלוקת בחברה הישראלית – הסכמה היא נעימה ועוטפת, מובילה להרמוניה ותורמת להתלכדות של החברה ולחוסנה, אולם היא גם גורמת לקונפורמיזם ולניוון. מנגד, מחלוקת היא צורמת, דיס־הרמונית, גורמת אי־נוחות ועשויה להזיק לחברה. אבל היא גם מעוררת מחשבה ומשמשת כלי לצמיחה ולהתפתחות. מחלוקת ממלאת תפקיד חשוב, ובלבד שאינה יוצרת ניגודים בלתי מתפשרים. גישור על המחלוקות הוא בין היתר אינטרס ביטחוני, שכן חברה מפוררת ומקוטבת משליכה על החוסן הלאומי ועל היכולת להתמודד בעת הצורך עם אתגרים ביטחוניים. מהמחקר עולה כי בחלק מהסוגיות הביטחוניות הפערים בעמדות החברה בישראל משמעותיים, והם עלולים להקשות על גיבוש חזון משותף שיהיה מקובל על כלל הציבור בעתיד.

עם זאת, המחקר מלמד כי שילוב של שלושה גורמים מרסן את החשש להתפוררות של החברה הישראלית, לפחות בטווח הנראה לעין. הגורם הראשון הוא המקום הגבוה שהערך "מדינה עם רוב יהודי" זוכה לו. הגורם השני הוא העובדה שישראל נתונה לאיומים חיצוניים מתמידים, שמלכדים את החברה סביב הדבקות במטרה. הגורם השלישי הוא קיומה של תחושת הסולידריות בחברה והרצון לאחדות סביב סוגיות מרכזיות. מדובר בחברה שוויכוחיה מתנהלים לעיתים בעוצמה רבה, והדבר מעיד דווקא על מידה רבה של אכפתיות כלפי המציאות בישראל ועל הרצון בעתיד משותף. בסופו של דבר, הוויכוחים מתנהלים ברובם במסגרת האתוס הציוני שכולל נרטיב ביטחוני ונרטיב יהודי. סימון הגבולות בישראל בעת הנוכחית ברור והוא מתבצע בתוך המסגרת הלאומית, שהיא מדינת לאום יהודית.

לסיכום, חיבור זה מציג ומנתח את הלכי הרוח בחברה הישראלית בסוגיות של ביטחון לאומי. הוא מבקש לתרום לשיח הציבורי, ובה בעת לסייע למקבלי החלטות לזהות על בסיס אמפירי את טווח עמדות הציבור שיאפשר להתמודד ביעילות ובהצלחה עם האתגרים שעומדים בפני ישראל. שאלת המצוי והרצוי במערכת היחסים בין המנהיג למונהגיו היא עתיקת יומין. עד כמה המנהיגים בישראל אכן מביאים את דעת הקהל בחשבון בבואם לעצב את מדיניותם בסוגיות של ביטחון לאומי? מנהיגים ישראלים לדורותיהם נהגו להתבטא בנושא, ונהוג לצטט את אמירתו המפורסמת של דוד בן-גוריון: "אני לא יודע מה העם רוצה, אני יודע מה רצוי לעם". מנהיגים בתקופות מאוחרות יותר נהגו להתבטא ברוח דומה. יצחק רבין אמר כי הוא מאמין "במה שאני עושה בלי קשר לסקרים", שמעון פרס הצהיר כי: "סקרים הם כמו בושם טוב, אפשר להריח אותם, אבל לא כדאי לשנות". מציטוטים אלה מצטיירת לכאורה דמות של מנהיגים הדבקים בדרך שבה הם מאמינים, כשהם משוחררים מלחצים ומהצורך להתחשב בעמדותיו של הציבור. האם אכן הלכו המנהיגים בדרך שבה האמינו בלי להתחשב ברצונו של הציבור? כעת ברור לכול כי כל מנהיג בדרכו שלו מחפש את עמדותיו של הציבור ומנסה להבין לאן מועדות פניו. חיבור זה מסתיים בתקווה שיש בו כדי לתרום להבנת סיפורה של החברה הישראלית בסוגיות של ביטחון לאומי.